

جایگاه زمان‌شناسی در هدایت

محمد خطیبی کوشک

کادر علمی پژوهشکده تحقیقات اسلامی

چکیده

پاسداری از آموزه‌های دینی و مرزبانی فرهنگی و نظری از اسلام، در مرحله نخست بر عهده روحانیان است. رسالت هدایت و راهبری شهروندان جامعه اسلامی نیازمند فراهم آوردن شرایط و امکانات و آشنایی با ابعاد و جوانب این رسالت خطیر است. از ابزارهای کارآمد برای توفیق در امر هدایت و ارشاد، استفاده از عنصر زمان است. این نوشتار در صدد تبیین ارزش و جایگاه «زمان‌شناسی» در امر هدایت و مدیریت فرهنگی جامعه برآمده و ضمن بیان اهمیت زمان‌شناسی، به برخی از راه کارهای مؤثر در استفاده بهینه از پدیده زمان اشاره کرده است.

کلیدواژه‌ها: زمان‌شناسی، شناخت زمانه، بهره‌گیری از فرصت، راهکارها.

سابقه تأمل پیرامون مسأله زمان‌شناسی تقریباً همزاد انسان است. پدیده زمان در حیات انسان از ابعاد گوناگون مورد پژوهش قرار گرفته است. دقت در ماهیت زمان، رابطه زمان و هستی، ارزش و جایگاه زمان در زندگی بشر و... از بحث‌های دامنه‌دار و عمیق در حوزه‌های اندیشه‌ورزی انسان بوده است.

توسعه فناوری اطلاعات و صنایع نرم‌افزاری و سخت‌افزاری و تحولات سریع در عرصه اطلاع‌رسانی، عنصر زمان و بهره‌وری مناسب از آن را در ساحت توجه دولتمردان، سیاستمداران، اقتصاد دانان، کارشناسان علوم فرهنگی، مدیریتی و تربیتی و... قرار داده است.

عصر زمان آن چنان بر اذهان سیطره پیدا کرده که عده‌ای نسبت به اشیای ثابت و ماندگار در عرصه‌های مختلف دچار تردید و تأمل شده، برخی نیز وادار به بازبینی عقاید، اخلاق، آداب و رسوم، و فرهنگ خود و احیاناً روزآمد یا دیگرگون نمودن آنها گردیده‌اند. در قرن‌های اخیر، زمان چنان در عرصه‌های ذهنی و عینی انسان حضور پیدا کرد که به جرأت می‌توان گفت اگر در گذشته «غفلت از زمان» بر زندگانی بشر سایه افکنده بود و زمان بهای لازم خود را نداشت، امروزه زمان و سرعت در اکثر ساحت‌های زندگانی انسان حضور پررنگ و محوری دارد.

از نظرگاه تعالیم اسلامی هم زمان اهمیت فراوانی دارد. وقت آن چنان ارزشمند است که خداوند بارها و با تعبیر متعدد در قرآن از آن یاد کرده و یا بدان سوگند خورده است.^۱ پیامبر اکرم (ص) سخنان فراوانی درباره اهمیت زمان‌شناسی دارد، از جمله می‌فرماید: «الْأُمُورُ مَرْهُونَةٌ بِأَوْقَاتِهَا»؛ کارها در گرو زمانه‌ایشان هستند. امام علی (ع) نیز سخنان ارزشمند پرشماری در این باره دارند. در نگاه امام علی (ع) زمان آن قدر جدی است که حضرت اولین واژه‌ای را که در نامه‌اش به فرزند محبوبش امام حسن (ع) می‌نویسد اعتراف به غلبه زمان است:

«مِنَ الْوَالِدِ الْفَائِنِ الْمَقْرُ لِلزَّمَانِ الْمُدْبِرِ الْعُمَرِ الْمُسْتَسْلِمِ لِلدَّهْرِ»^۲

حضرت برای دهر در تکوین شرایط اجتماعی آن قدر نقش قائل هستند که می‌فرماید: «المستسلم للدهر» و از این رو به فرزند دل‌بندش سفارش می‌کند: قلبت را برای هجوم دهر آماده کن و هشیار ساز: حَذْرُهُ صَوْلَةُ الدَّهْرِ»^۳ مولای پرهیزکاران در بیان رسای دیگری زمان را چنین تصویر می‌کنند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ إِن أُنَى الدَّهْرِ بِالْحَطْبِ الْفَارِجِ وَ الْحَدِيثِ الْجَلِيلِ»^۴ حمد تنها از آن خداست اگر چه روزگار بلیه‌ای بزرگ و پیشامدی عظیم پیش آورد.^۵

پدیده زمان به عنوان عمر یعنی مدتی که خداوند به بندگان خود برای تکامل در طبیعت عطا کرده است، هدیه گرانبهای الهی برای آحاد بشر است که در این فرصت، خود را ارتقا دهند و از حسیض ذلت و حیوانیت به اوج عزت و انسانیت عروج یابند و از فرش نیستی و ضعف به عرش هستی و کمال پرواز کنند.

ملت‌ها و فرهنگ‌ها و تمدن‌ها نیز می‌توانند از زمان و اجل معینی که در دنیا بدانها داده

می شود استفاده کرده بر عظمت و ماندگاری خود بیفزایند. اینک که به برکت انقلاب اسلامی، ملت ما در عصری طلایی و دوره‌ای نادر و ویژه قرار گرفته، می تواند با انجام رسالت الهی خود جایگاه شامخ و شایسته خود را در تاریخ بشر به دست آورد رسالت خطیر و تاریخی خود را به نحو احسن به انجام رساند.

از این رو، این مقاله از دو منظر به مسأله زمان شناسی پرداخته مباحثی را درباره اهمیت زمان شناسی در موضوع هدایت و ارشاد که از وظایف مهم روحانیان فرهیخته است در اختیار مخاطبان فهیم و فاضل قرار می دهد.

۱. زمانه شناسی

در این نگاه پدیده زمان را هم از لحاظ شناخت دوره و زمانه و پرسش ها و نیازهای صادق عقیدتی، اخلاقی و عملی مردم مورد دقت قرار می دهیم و هم از نظر ابزارها و امکانات و روش های نوینی که می توان با بهره گیری از آنها با دقت، سلامت و سرعت بیشتری به مطالبات واقعی و شبهات و سؤالات مخاطبان پاسخ داد.

روحانیان اگر بخواهند تکلیف الهی و تاریخی خود را خداپسندانه و چنانکه باید انجام دهند، گریزی از شناخت شرایط و مقتضیات عصر خود ندارند. تاریخ اسلام و زندگانی پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم الگویی صادقی برای انجام این رسالت اند.

پیامبر اعظم (ص) از دوران جوانی نسبت به اوضاع زمانه خود حساس بودند و با تأمل و چله نشینی در سال های قبل از بعثت بارها و بارها شرایط عصر خود را مورد توجه قرار داده و در صدد ایجاد یک انقلاب تحول آفرین بودند تا اینکه از سوی خداوند به رسالت برگزیده شدند.

پیامبر اکرم (ص) پس از رسیدن به مقام شامخ رسالت با هدایت الهی با تدبیر و برنامه تدریجاً و منطبق شرایط زمان خود به انجام رسالت پرداختند. حضرت نخست بر اساس آیات سوره های مزمل و مدثر به خودسازی و آمادگی معنوی خود اقدام کردند. آیات نخستین سوره های مدثر و مزمل بیشتر برنامه خودسازی فردی را تعلیم می دهند: آموزه هایی از قبیل شب زنده داری، تلاوت مدبرانه قرآن، نماز شب، صبر و بردباری طهارت و دوری از پلیدی ها، یاد خدا و معاد و استغفار و ...

مرحله بعد دعوت غیر علنی و شناسایی افراد مستعد و دعوت آنان به اسلام بود که حدود سه سال ادامه داشت. پس از آنکه شمار قابل توجهی از مردم به حضرت ایمان آوردند، حضرت به دستور الهی رسالتش را علنی کرده و فراخوان عمومی دادند. سیزده سال پر از سختی و آزار و شکنجه را بنا بر اقتضائات زمان به روشنگری و پاسخگویی به پرسش‌ها و خواسته‌های مردم سپری کردند. از آنجا که بزرگترین نیاز صادق مردم مکه اصلاح اعتقادی و مبارزه با شرک و بت پرستی بود، حضرت به مبارزه با شرک و بت پرستی پرداختند. سوره‌های مکی قرآن بیشتر متوجه اصلاحات عقیدتی است و کمتر به مسائل اخلاقی و احکام عملی توجه دارد.

پیامبر (ص) سیزده سال را در این راه مجاهده کرد، اما تحول مطلوب در اکثریت مردم بت پرست مکه ایجاد نشد تا جایی که در پی کشتن و نابودی پیغمبر برآمدند. حضرت با امدادهای الهی با پیمان‌های عقبه که با نمایندگان مردم مدینه در مین منعقد کرده بود، سال چهاردهم بعثت به یثرب (مدینه) هجرت نمود.

در مدینه حضرت با استفاده از شرایط زمانی، حکومت اسلامی را برپا کردند و نخستین نهاد مدنی جامعه اسلامی مسجدالنبی را بنا نهادند. و در ده سال هجرت، احکام اسلامی را به تدریج به مردم ابلاغ کردند.

اهمیت زمان‌شناسی در سیره پیامبر (ص) را با مطلب ارزنده‌ای از استاد شهید مطهری به پایان می‌بریم:

... یکی از چیزهایی که باعث حیرت جهانیان شده است همین سرعت رشد مسلمین و به استقلال رسیدن مسلمان‌ها است که قرآن تعبیر می‌کند: «فاستوی علی سوقه» روی پای خودش بایستد.

یکی از اروپاییها گفته است اگر ما سه چیز را در نظر بگیریم آن وقت اعتراف خواهیم کرد که در دنیا مانند محمد (ص) کسی وجود ندارد. یعنی رهبری در دنیا مانند او وجود نداشته است. یکی اهمیت و عظمت هدف، هدف بزرگ بود، زیر و رو کردن روحیه و اخلاق و عقائد و نظامات اجتماعی مردم بود. و دوم از نظر قلت وسائل و امکانات. از وسائل چه داشته است؟

همان خویشان نزدیک خودش با او طرف بودند. نه پولی داشت، نه زوری و نه همدستی. یک نفر یک نفر، افراد را به خود مؤمن ساخت و دور خود جمع کرد تا به صورت بزرگترین قدرت جهان درآمد. عامل سوم سرعت وصول به هدف [استفاده از عنصر زمان] بود. یعنی در کمتر از نیم قرن بیش از نیمی از مردم دنیا تسلیم دین او شدند و ایمان آوردند. آن وقت می‌بینید همچو رهبری در دنیا وجود نداشته است.^۶

زندگی امام علی (ع) نیز الگوی کاملی برای ارزش زمان‌شناسی در امر هدایت و رهبری است. حضرت با شناخت از زمان ۲۵ سال سکوت معناداری را برای ماندگاری اسلام اختیار کرد. بعد از ۲۵ سال هم وقتی مردم به او اقبال کردند مسئولیت سنگین رهبری را برای انجام رسالت الهی بر عهده گرفت و در بحرانی‌ترین شرایط تاریخی، چنانکه مقتضای تکلیف الهی بود، اقدام کرد و سرانجام در این راه شربت شهادت نوشید.

امام حسن (ع) نیز با شناخت مقتضیات زمان خود، بزرگ‌ترین اقدام شجاعانه و فداکارانه را برای حفظ اسلام انجام داد و صلح تحمیلی را پذیرا شد.

امام حسین (ع) هم بر اساس شرائط زمانه خود حماسی‌ترین نهضت را برای جاودانگی دین جد بزرگوار خود (ص) برپا نمود.

امام سجاد (ع) هم بزرگترین جهاد فرهنگی را در قالب دعا و مناجات در معرض دید جهانیان نهاد. امام باقر و امام صادق علیهم السلام هم با استفاده از اوضاع پیش آمده بزرگ‌ترین نهضت علمی را تأسیس کردند و سبب رونق علوم اسلامی و تربیت دانشمندان فراوانی شدند. امامان معصوم دیگر نیز با علم الهی و سیاست مقدسی که داشتند بهترین استفاه را از زمان و شرایط اجتماعی خود داشتند که بررسی سیره بزرگان دین در این باره نیازمند پژوهشی جامع است که فرصت خاص خود را می‌طلبد.

۲. استفاده از فرصت (اغتنام فرصت)

جنبه دیگر مسأله زمان‌شناسی، استفاده از فرصت است.

پیامبر اکرم (ص) و بزرگان دین درباره این جنبه از زمان‌شناسی نیز اصول و آموزه‌های پرشماری را به یادگار نهاده‌اند.^۷

پیامبر اکرم (ص) می فرماید:

مَنْ فَتَحَ لَهُ بَابٌ مِنَ الْخَيْرِ فَلْيَسْتَبِرْهُ فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي مَتَى يُعَلَّقُ عَنْهُ.^۸

هر کس که دری از خیر به رویش گشوده شد، باید آن را غنیمت بشمرد؛ زیرا نمی داند کی آن در به رویش بسته می شود.

اینک که به برکت انقلاب اسلامی دری از خیر برای آشنایی و نشر تعالیم ناب قرآن و عترت بر روحانیان عزیز و شاگردان دانشگاه امام صادق (ع) گشوده شد، به جا است که فرصت را غنیمت شمرده نهایت استفاده را از زمان در امر هدایت و تبلیغ آموزه های شیعی داشته باشیم؛ زیرا حضرت ختمی مرتبت (ص) می فرماید: «تَرَكَ الْفُرْصَ غُصَصٌ^۹؛ از کف نهادن فرصت ها، اندوه ها است.» امیر بیان امام علی (ع) می فرماید: «إِضَاعَةُ الْفُرْصَةِ غُصَّةٌ؛ از بین بردن فرصت مایه اندوه است.» همو به آنانی که با تسامح و تساهل از کنار فرصت ها می گذرند چنین نهیب می زند: «مَنْ أَخَّرَ الْفُرْصَةَ عَنْ وَقْتِهَا فَلْيَكُنْ عَلَى نِقَةِ مِنْ قُوتِهَا؛^{۱۰} هر کس فرصت را از زمانش تأخیر افکند، مطمئن باشد که آن را از دست می دهد.» باز می فرماید: «إِذَا أَمَكَّنْتَ الْفُرْصَةَ قَانَتْهَا فَإِنَّ إِضَاعَةَ الْفُرْصَةِ غُصَّةٌ؛ هرگاه فرصت دست داد آن را شکار کنید، زیرا که از دست دادن فرصت اندوه است.»

حضرت در بیان دیگری پرده از واقعیت تلخ تضييع وقت برداشته، می فرماید: «أَشَدُّ الْغُصَصِ قُوتُ الْفُرْصِ؛ سخت ترین اندوه ها از دست رفتن فرصت ها است.»

همو در تشویق به خردورزی و برنامه ریزی برای استفاده از فرصت ها می فرماید: «أَفْضَلُ الرَّأْيِ مَا لَمْ يَفُتِ الْفُرْصُ وَ لَمْ يُوْرَثِ الْغُصَصُ؛ برترین اندیشه آن گاه است که فرصت از دست نروند و اندوه ها در پی نیایند.»

بر شاگردان مکتب علوی شایسته است که در کمین فرصت ها باشند و از کوتا هترین زمان ها بیشترین بهره ها را بگیرند تا از تأسف و اندوه خود و جامعه اسلامی پیشگیری نمایند؛ چنان که امام علی (ع) می فرماید: «مَنْ نَاهَرَ الْفُرْصَةَ أَمِنَ الْغُصَّةَ؛ هر که فرصت را ناگهان بگیرد از اندوه در امان است.»

بی تفاوت گذشتن از کنار فرصت ها را پیشوای پر هیزکاران نشانه بی خردی می داند:

«مِنَ الْحَرْقِ الْمُعَاجِلَةِ قَبْلَ الْإِمْكَانِ وَ الْإِثْنَاءُ بَعْدَ الْفُرْصَةِ»^{۱۱}؛ شتافتن [در کاری] پیش از آنکه فرصت دست دهد و درنگ و کندی، پس از فرصت نشانه نادانی است.»

امام حسن (ع) نیز در بیان روشنگرانه‌ای اهمیت زمان‌شناسی را چنین نشان می‌دهد:

يَابْنَ آدَمَ إِنَّكَ لَمْ تَزَلْ فِي هَدَمِ عُمْرِكَ مُنْذُ سَقَطْتَ مِنْ بَطْنِ أُمِّكَ، فَخُذْ مِمَّا فِي يَدَيْكَ لَمَّا بَيْنَ يَدَيْكَ
فَإِنَّ الْمُؤْمِنَ يَتَزَوَّدُ وَ الْكَافِرُ يَتَمَتَّعُ.

ای پسر آدم، تا مواز همان زمان که از شکم مادرت افتاده‌ای پیوسته در راه ویران کردن [خانه] عمرت قدم بر می‌داری، پس از آن چه در دست داری برای آن چه در پیش داری بهره بگیر، زیرا که مؤمن توشه بر می‌دارد و کافر خوشگذرانی می‌کند.

امام باقر (ع) درباره استفاده از فرصت و نعمت فراغت و سلامت در زندگی فردی و اجتماعی چنین می‌فرماید:

بَادِرْ بِإِنْتِهَائِهِ عِنْدَ إِمْكَانِ الْفُرْصَةِ وَ لَا إِمْكَانَ كَالْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ مَعَ صِحَّةِ الْأَبْدَانِ.

چون فرصت دست دهد به سوی هدف خود بشتاب و هیچ فرصتی مانند روزهای فراغت و سلامتی بدن نیست.

امام صادق (ع) درباره نقش زمان، وضعیت کسانی را که از فرصت استفاده نکرده و با امروز و فردا کردن زمان را از دست می‌دهند چنین ترسیم می‌فرماید:

مَنْ أَنْتَظَرَ مُعَاجِلَةَ الْفُرْصَةِ مُؤَاجِلَةَ الْإِسْتِقْضَاءِ سَلَبَتْهُ الْأَيَّامُ فُرْصَتَهُ لِأَنَّ مِنْ شَأْنِ الْأَيَّامِ السَّلْبُ
وَ سَبِيلُ الزَّمَانِ الْقُوْتُ.^{۱۲}

هر کس فرصتی بدست آورد و از آن بهره نگیرد و به انتظار وقتی باشد که به نحو مطلوب از آن سود جوید زمان از دستش می‌رود و هرگز به مطلوب نمی‌رسد، زیرا خاصیت زمان گرفتن فرصت‌ها و روش روزگار گرفتن مجالها است.

امام هادی (ع) بهره‌گیری از زمان و استفاده به موقع از امکانات را آیسنده‌نگری و دوراندیشی می‌دانند:

عَنِ الْغَلَابِيِّ أَنَّهُ قَالَ: سَأَلْتُ عَنِ الْهَادِي (ع) عَنِ الْحَزْمِ، فَقَالَ: هُوَ أَنْ تَنْتَهَرَ فُرْصَتَكَ وَ تُعَاجِلَ مَا
أَمْكَنَكَ.

۳. ارائه چند راهکار

در پایان، اشاره به اهم راهکارها برای استفاده هر چه بیشتر از زمان خالی از لطف نیست:

۱. تقویت روحیه تحقیق: مسئولان و مجریان امور تربیتی و تبلیغی در صورتی می‌توانند برای زمان بهای لازم را قائل شوند که از روحیه پژوهشگری و تحقیق برخوردار باشند. پیامبر اکرم (ص) برای ترغیب یاران خود به داشتن روحیه پژوهش چنین می‌فرماید:
إِنَّ دِينَ اللَّهِ تَعَالَى لَنْ يَنْصُرَهُ إِلَّا مَنْ حَاطَهُ مِنْ جَمِيعِ جَوَانِبِهِ.^{۱۳}

تنها کسی می‌تواند دین خدا را یاری کند که به تمام جوانب آن احاطه داشته باشد.

امیر مؤمنان برجسته‌ترین شخصیت حافظ اسلام هم می‌فرماید:

۲. **إِنَّمَا الْمُسْتَحْفِظُونَ لِدِينِ اللَّهِ هُمُ الَّذِينَ أَقَامُوا الدِّينَ وَ نَصَرُوهُ وَ حَاطُوهُ مِنْ جَمِيعِ جَوَانِبِهِ.**^{۱۴}

حافظان دین خدا کسانی‌اند که دین را به پا کردند و یاری دادند و به تمام جوانب آن احاطه پیدا کردند.

بدیهی است که احاطه بر تمام زوایای دین جز از راه روحیه تحقیق و کاوشگری حاصل نمی‌گردد.

۲. برنامه‌ریزی جامع و هدفمند: از ابزار کارآمد برای استفاده مناسب از زمان، برنامه‌ریزی جامع و هدفدار است. مدیران امر هدایت و ارشاد بدون داشتن برنامه جامع نمی‌توانند مدیریت درستی نسبت به عنصر زمان داشته باشند و از اوقات استفاده به جا و به موقع بکنند.

۳. اخلاص: هرگاه متولیان امر هدایت، گرفتار هوا و هوس، خودبینی و سایر رذائل اخلاقی باشند و از خلوص نیت خالی شوند، نمی‌توانند امور فرهنگی را تدبیر کرده و از پدیده زمان بهره کافی ببرند. اخلاص کیمیایی است که با ایجاد نشاط و شور و شوق و گذر از موانع سبب استفاده به موقع از زمان و رسیدن به اهداف می‌شود.

۴. شجاعت: گاهی هادیان فرهنگی از روحیه تحقیق و برنامه‌ریزی و اخلاص بهره دارند، اما به دلیل نداشتن شجاعت و دلیری اقدام به موقع، فرصت‌ها را از دست می‌دهند و در نتیجه بازدهی لازم در امر هدایت را ندارند. از این رو قرآن مجید یکی از صفات اخلاقی مبلغان دینی را نترسی و شجاعت معرفی می‌کند: **الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَ كَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا.** (احزاب / ۳۹)

۵. **مسئولیت‌پذیری:** در فرایند هدایت جامعه، پذیرفتن مسئولیت و انجام به موقع تکالیف از مؤلفه‌های کارآمد برای استفاده بهینه از عنصر زمان است. زیرا مسئولیت‌پذیری سبب اقدام به موقع کارها و نزدیک شدن به هدف می‌شود که این روند موجب می‌شود مدیریت صحیحی از زمان صورت گیرد و در نتیجه ارزش زمان دانسته شود.

۶. **خلاقیت و نوآوری:** هرگاه کارگزاران فرهنگی و دست‌اندرکاران امر هدایت از جمود و سنت‌زدگی پرهیز کنند و از خلاقیت و نوآوری استقبال کنند، می‌توانند با بهره‌وری از ابزار و روش‌های پیشرفته در جریان هدایت سبب تحولات بزرگ و در نتیجه استفاده صحیح از زمان شوند.

۷. **کار جمعی:** امروزه انجام کارهای فردی بهای لازم را ندارد. برای اینکه از جامعه عقب نباشیم لازم است کارها بر اساس تقسیم کار و به صورت گروهی انجام شوند تا به موقع به مخاطبان عرضه شوند. انجام کار به نحو دسته‌جمعی و گروهی سبب سرعت و دقت بیشتر در کار و عامل کارآمدی برای استفاده بهتر از زمان است.

نتیجه

زمان‌شناسی در فرایند هدایت از دو بعد قابل دقت است.

نخست از بعد شناخت مقتضیات زمانه و دوم از حیث استفاده مناسب از فرصتها.

شناخت شرایط و اوضاع فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... زمانه‌ای که در آن به سر می‌بریم و شناخت نیازهای صادق و امکانات و ابزار تأمین این خواسته‌ها و داشتن برنامه جامع و کارآمد در امر مدیریت فرهنگی جامعه اسلامی از وظایف و رسالت‌های سنگین روحانیان است. چنانکه امام صادق (ع) فرمود: **أَعْلَامُ بَرِّمَانِيهِ لَا تَهْجَمُ عَلَيْهِ الْوَالِيْسُ.**

از سوی دیگر اینکه که نعمت امنیت، حکومت مردم سالار دینی و سرمایه عظیم انسانی در اختیار است، باید زمان را غنیمت شمرده قبل از گذر ایام و از میان رفتن مجال حداکثر استفاده را برای تبلیغ تعالیم متعالی اسلام و ارزش‌های اخلاقی آن خصوصاً برای انتقال ارزش‌های الهی به نسل جوان ببریم. مهم‌ترین راهکارهایی که می‌توانند در این امر مفید و مؤثر باشند بدین قرارند: تقویت روحیه تحقیق، برنامه‌ریزی جامع و هدفمند، اخلاص، شجاعت، مسئولیت‌پذیری، خلاقیت و نوآوری، کار جمعی.

پی‌نوشتها:

۱. ر.ک: سوره‌های: ضحی، شمس، لیل و....
۲. بحارالانوار، علامه مجلسی، ج ۱۷، ص ۱۶۵؛ الحیة، ج ۱، ص ۳۲۶.
۳. نهج البلاغه، نامه ۳۱.
۴. همان.
۵. همان، خطبه ۳۵.
۶. اسلام و مقتضیات زمان، مرتضی مطهری، چاپ اول (انتشارات صدرا، قم، ۱۳۶۲ ش) ص ۳۲ و ۳۳.
۷. ر.ک: میزان الحکمة، محمدی ری شهری، ج ۱۰ و «آثار الصادقین»، صادق احسانبخش، ج ۳. اکثر احادیث از این دو منبع استفاده شد.
۸. میزان الحکمة، ج ۱۰، ۴۵۸۴.
۹. همان.
۱۰. همان.
۱۱. همان.
۱۲. آثار الصادقین، ج ۱۶، ص ۲۸۱.
۱۳. کنز العمال، ج ۱۰، ۱۷۱، ۲۸۸۸۶.
۱۴. غررالحکم و دررالکلم، ج ۳۹۱۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی